

MADDƏNİN FAZA HALI VƏ TERMODİNAMİKASI

T.Ə.Ağdamski, E.M.Şəfiyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Q.Musayeva

Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti

Maddənin atomlar arası kimyəvi rəbitəsinin təbiəti onun kimyəvi xassələrini təyin edir, lakin onun bərk, maye, qaz faza hallarının səbəblərini izah edə bilmir. Maddə tərəfimizdən real mövcud cisim kimi qəbul olunur ki, bu da onun kimyəvi xassələrinin daşıyıcısı olan külli miqdarda kimyəvi hissəciklərin – atomların, molekulların cəmindən ibarət olur. Belə hissəciklərin fəzada yerləşməsindən, təbiətindən, qarşılıqlı təsirlərindən asılı olaraq maddə bu və ya digər faza halında ola bilər.

Maddənin faza halı onun quruluşu, atomlar, molekullar arası qarşılıqlı təsirin xarakteri ilə müəyyən edilir ki, bu da öz növbəsində maddənin mexaniki, fiziki, fiziki-kimyəvi xassələrinin izah edilməsinə imkan yaradır.

Buradan aydın olur ki, bu sahənin öyrənilməsi nə dərəcədə böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, orta məktəb kimya proqramında və dərslərlərində ayrı-ayrı fazalarla bağlı mövzuların tədrisində fənn müəllimlərinin bu sahədə olan biliklərinin bir qədər də artırılması olduqca vacibdir.

Burada ilk növbədə kimyəvi hissəciklərin tabe olduqları qanunlara aydınlıq gətirilməlidir ki, onlardan da maddənin faza halı asılı olur. Bu qanunlara isə kimyəvi termodinamikada baxılır. Əsas etibarilə enerjinin müxtəlif formalarının qarşılıqlı çevrilmələri müxtəlif proseslərin enerji effektləri, özbaşına gedən proseslərə diqqət yetirilir. Mühüm termodinamiki parametri olan entropiyadan (S) daha geniş şəkildə istifadə olunur. Məlumdur ki, sistemdə olan nizamsızlığın miqdarı ölçüsü entropiya ilə müəyyən edilir. 1896-cı ildə Bolsman entropiyanın statistik mənasını aşkar edərək, onun termodinamiki ehtimaldan (W) asılılığını aşağıdakı tənliklə ifadə etmişdir.

$$S = k \ln W$$

Burada k-Bolsman sabiti olub, qaz sabitinin bir molekula olan nisbətini ifadə edir ($\frac{R}{N_A} = 1,38 \cdot 10^{-23} \text{ C/R}$). Termodinamiki ehtimal isə sistemin makrohalına uyğun gələn mikrohallerin sayını ifadə edir. Müəyyən edilmişdir ki, izolə olunmuş

sistemlərdə yalnız entropiyanın artması ilə gedən proseslər özbaşına gedə bilər və proses entropiyanın maksimum qiymətinə qədər davam edir. Göstərilən parametrlərin sistemin bir haldan başqasına özbaşına keçməsinə imkan verən birinci amil olaraq quruluş və ya entropiya amili adlanır. Məlumdur ki, hər bir sistem daxili enerji (U) ehtiyatına malik olur. Bu enerji sistemdəki ehtiyat enerjilərinin cəmindən ibarət olur. Bunlara molekulların irəliləmə hərəkət enerjisi, fırlanma enerjisi, atomların rəqsi hərəkət enerjisi, elektronların fırlanma enerjisi, atomun nüvə enerjiləri daxildir. Daxili enerjiyə sistemin vəziyyəti və ya yerdəyişməsi təsir etmədiyindən onun potensial və kinetik enerjiləri daxili enerjiyə aid olmur. Temperaturun artması ilə hissəciklərin hərəkəti artdığına görə cismin daxili enerjisi də artır.

Entropiya kimi daxili enerji də sistemin halının funksiyasıdır. Yəni onun dəyişməsi sistemin keçdiyi yoldan asılı olmayıb yalnız sistemin başlanğıc və son halından asılıdır $\Delta U = U_2 - U_1$. Sistemdə entropiya amili iştirak etmədikdə özbaşına o proseslər gedə bilər ki, onlar daxili enerjinin azalması istiqamətinə yönəlsin yəni $\Delta U < 0$ olsun.

Maddənin bir faza halından digərinə keçməsi zamanı iki bir-birinə əks təsir göstərən hadisələr müşahidə edilir. Onlardan birincisi daxili enerjinin azalması, ikincisi isə entropiyanın artmasına yönələcək hadisələrdir ki, birinci halda sistemdə nizamsızlıq artır ($\Delta H < 0$), ikincisi isə nizamlılığın azalmasına yönəlidir ($\Delta S > 0$). Bu amillərdən hər hansı birinin üstün olması sistemin termodinamik davamlı hala keçməsinin mümkün olmasını müəyyən edir. Sistemdə nizamlılığın artması maddənin mayədə bərk hala keçməsinə səbəb olur, azalması isə maddənin qaz halına keçməsi ilə nəticələnir.

Hissəciklərin malik olduqları ehtiyat enerjilərindən asılı olaraq maddənin dörd növ faza halı mövcuddur – qaz, maye, bərk, plazma. Müəyyən təzyiqlə və temperaturda maddə bir, iki və eyni zamanda üç faza halında ola bilər. Heterogen sistemlərdə komponentlərarası qarşılıqlı təsir olmadıqda, komponentin bir fazadan digər fazaya keçməsi prosesi baş verirsə, belə hala fazalar tarazlığı deyilir. Heterogen sistem neçə komponentdən və fazadan təşkil olunursa olsun, fazalar arası tarazlıq şərti istənilən komponentin kimyəvi potensialının (μ) bütün fazalarda eyni olması ilə təyin edilir. Kimyəvi potensial komponentin verilmiş fazadan ayrılma xüsusiyyətini xarakterizə edir. O, heterogen və homogen sistemlərdə proseslərin və tarazlığın öyrənilməsində böyük rol oynayır. Kimyəvi potensial 1 mol komponentə aid edilir. Təmiz maddə üçün (sadə faza) kimyəvi potensialı verilmiş təzyiqlə və temperaturda Hibbs enerjisi (G) uyğun gəlir. Kimyəvi potensial intensivlik amilidir.

Fazalar arası tarazlıqda verilən komponentin kimyəvi potensialı bütün fazalarda bərabər olduğundan təbiidir ki, onda bərk cisim və buxar və yaxud maye və buxar tarazlıqda olduqda komponentin kimyəvi potensialı hər iki fazada eyni

olmalıdır. Fazalar sayı iki və daha çox olduqda tarazlıq şərti ona gətirir ki, hər bir komponentin doymuş buxarının parsial təzyiqi bütün fazalar üçün eyni olmalıdır.

Fazalar tarazlığı fiziki kimyanın ən ümumi qanunlarından biri olan fazalar qaydası ilə aydınlaşdırılır. Fazalar qaydası tarazlıqda olan sistemlərə aid olub, termodinamikanın ikinci qanununa əsaslanır. Sistemin fazalarının, komponentlərinin və asılı olmayan parametrlərinin sayını bir-biri ilə əlaqələndirir

$$c=k-\varphi+2$$

tənliyi ilə ifadə olunur.

Burada c sistemin termodinamiki sərbəstlik dərəcəsi və ya qısa olaraq sərbəstlik dərəcəsi adlanır. Tənlik Hibbsin fazalar qaydasının tənliyi adlanır və aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Tarazlıqda olan termodinamiki sistemin sərbəstlik dərəcəsinin sayı komponentlərin sayı minus fazaların sayı üstəgəl ikiyə bərabərdir. Fazalar qaydası göstərir ki, komponentlərin sayı artdıqca sərbəstlik dərəcəsi artır. Sistemin fazalarının sayı artdıqca isə sərbəstlik dərəcəsi azalır. Bu qayda 1876-cı ildə Hibbs tərəfindən verilmişdir.

Maddənin faza halı və fazalar tarazlığını bir komponentli sistem olaraq suyun hal diaqramı ilə aydınlaşdıraraq. Su $0,01^{\circ}\text{C}$ bir komponentli buxar, maye və buzdan ibarət üçfazlı sistem əmələ gətirir. $c=k-\varphi+2$ tənliyi birkomponentli sistem üçün $k=1$ olduqda $c=1-\varphi+2=3-\varphi$ şəklini alar.

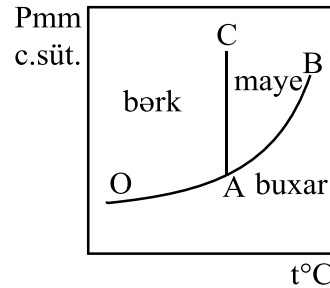
Sərbəstlik dərəcəsi mənfi kəmiyyət ola bilmədiyindən bu halda tarazlıqda olan fazaların sayı üçdən artıq ola bilmir. Yəni fazaların sayına görə üç növ sistem ola bilər: birfazlı, ikifazlı, üçfazlı.

Birfazlı sistem üçün $c=2$, ikifazlı sistem üçün $c=1$ və üçfazlı sistem üçün $c=0$ olar. Sistemin halının xarici şərait və ya sistemin tərkibindən asılılığını ifadə edən diaqram sistemin hal diaqramı adlanır. Belə diaqramlar təcrübə nəticələri əsasında qurulur və müxtəlif sistemləri xarakterizə etmək üçün geniş surətdə istifadə olunur.

Bir komponentli sistem olan su üçün $c=3-\varphi$ münasibətində üç hal müşahidə olunur.

1. $\varphi=3$ olduqda $c=0$ olar. Bu zaman sistem buz-su-buxardan ibarət olar.
2. $\varphi=2$ olduqda $c=1$ olar. Bu zaman sistem buz-buxar, su-buxar və buz-sudan ibarət olar.
3. $\varphi=1$ olduqda $c=2$ olar. Bu zaman sistem buxar, maye və buzdan ibarət olar.

Bir komponentli sistemin halını təyin etmək üçün P , V , T parametrlərindən hər hansı ikisini bilmək kifayətdir. Absis oxunda temperaturu, ordinat oxunda isə təzyiqi ölçməklə bir komponentli sistemin hal dəyişkənliyini qrafiki ifadə etmək olar. Suyun hal diaqramı şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. Suyun hal diaqramı

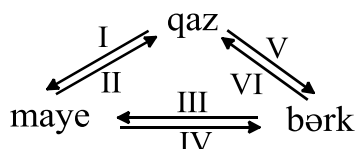
OA əyrisi sublimasiya əyrisidir. Buz üzərindəki buxar təzyiqinin temperaturdan olan asılılığını göstərir. AB xətti buxarlanma əyrisidir. Maye üzərindəki buxar təzyiqinin temperaturdan olan asılılığını göstərir. AC xətti ərimə xəttidir. Buzun ərimə temperaturunun təzyiqdən olan asılılığını göstərir.

Ümumi halda maddənin maye haldakı həcmi bərk haldakına nisbətən böyük olduğu üçün təzyiq artdıqda maddənin ərimə temperaturu artır. Burada su xüsusi hal təşkil edir. Maye suyun həcmi buzun həcmindən kiçikdir. Göstərilən üç əyrilər üzrə sistem ikifazlı sistemdir. OA əyrisi üzrə buz ilə buxardan, AB əyrisi üzrə maye ilə buxardan və AC xətti üzrə buzla mayedən ibarətdir. Fazalar qaydasına görə bir komponentli ikifazlı sistemlər üçün $c=1$ olur.

Diaqramma göstərir ki, əyrilərdən hər hansı biri üzərindəki nöqtənin yalnız bir koordinatını dəyişdirmək olar. A nöqtəsi maddənin normal ərimə və ya donma nöqtəsidir. Bu nöqtədə sistem buz, maye və buxardan ibarət üçfazlı sistemdir. Fazalar qaydasına görə bu sistemdə $c=0$ olur. Buna uyğun olaraq diaqramma göstərir ki, A nöqtəsinin koordinatlarından heç birini dəyişdirmək olmaz. Aydın ki, maye və buxardan ibarət olan ikifazlı sistemin temperaturu sabit qalmaq şərti ilə təzyiqi artırılarsa, buxar maye halına keçəcək və sistem mayedən ibarət birfazlı sistemə çevriləcəkdir. Əksinə əgər həmin ikifazlı sistemin təzyiqi azaldılarsa, buxarlanma ilə əlaqədar olaraq maye faza itərək sistem buxardan ibarət birfazlı sistemə çevriləcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq AB əyrisinin alt hissəsindəki sahədə maddə buxar və üst hissəsindəki sahədə isə maye halda olmalıdır.

Buz və sudan ibarət olan ikifazlı sistemin təzyiqi sabit qalmaq şərti ilə temperaturu artırılarsa, buz əriyərək ikifazlı sistem mayedən ibarət birfazlı sistemə çevrilər. Əksinə sistemin temperaturu azaldılarsa, maye tamamilə bərkidiyi üçün sistem buzdən ibarət birfazlı sistemə çevrilər. Bu səbəbə görə AC xəttinin sağ tərəfindəki sahə maddənin maye halına uyğun gəlir.

Təzyiq artanda sistemin buxar fazası itər. Təzyiq azalanda isə sublimasiya nəticəsində buz itəcək və hər iki halda ikifazlı sistem buzdən və yaxud buxardan ibarət olan birfazlı sistemə çevriləcək. Bunu nəzərə almaqla demək olar ki, OA əyrisinin alt sahəsində sistem qaz fazasından, əyrinin üst sahəsində isə sistem bərk fazadan ibarət olur. A nöqtəsi sistemin üç fazadan ibarət olan halını təyin etdiyi üçün üçlük nöqtəsi adlanır. Üç əyrinin kəsişməsi A nöqtəsində baş verir və hər üç faza biri-birilə tarazlıqda olur.

Maddənin bir haldan başqasına keçməsi prosesi xüsusi terminlərlə ifadə olunur. I və V proseslər kondensləşmə adlanır belə ki, maye və bərk hal qaz halından fərqli olaraq kondensləşmiş hal olur. Daha dəqiq şəkildə I proses sıxılma, V proses isə desublimasiya adlanır. Onlara əks olan II proses buxarəmələgəlmə və VI sublimasiya adlanır. III proses kristallaşma və yaxud donma, əks keçid olan IV ərimə adlanır.

Maddənin göstərilən şəkildə faza halının çevrilməsi onun bütün xarakteristikalarının dəyişilməsi ilə müşayiət olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. А.Т.Стромберг, Д.П.Сетченко Физическая химия Москва Высшая школа 1988.
2. Н.Н.Павлов Теоретические основы общей химии Москва Высшая школа 1978.
3. Т.Ə.Ағдамски Kimyəvi termodinamika və tarazlıq Bakı 1991.
4. Т.Ə.Бəдəlbəyli-Ағдамски Fiziki və Kolloid Kimya Bakı 2017.

Т.А.Агдамский, Э.М.Шафиева, Г.Мусаева

Фазовые состояния вещества и термодинамическая оценка

РЕЗЮМЕ

В статье изложены фазовые состояния вещества, процессы перехода вещества из одного состояния в другое, диаграмма состояния воды и термодинамическая оценка фазового состояния.

T.A.Agdamsky, E.M.Shafiev, G.Musayeva

Phase states of matter and thermodynamic evaluation

SUMMARY

The article describes the phase states of matter, the processes of the transition of matter from one state to another, the diagram of the state of water, and the thermodynamic evaluation of the phase state.

Açar sözlər: faza, sərbəstlik dərəcəsi, entropiya, entolpiya.

Ключевые слова: фаза, степень свободы, энтропия, энтальпия.

Key words: phase, degree of freedom, entropy, enthalpy.